جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای، شماره ۷، تابستان ۱۳۹۲
وصول مقاله : ۱۳۹۱/۶/۲۳
تأیید نهایی : ۱۳۹۲/۲/۲۸
صفحات : ۱۲۶ - ۱۱۱

نقش ارکان اصلی شهر ایرانی اسلامی در مکان‌گزینی مراکز اقامتی مورد شناسی: شهر زنجان

دکتر محسن احدنژاد روشتی[۱]، حیدر صالحی میشانی[۲] ، لیلا وثوقی راد[۳]، سید احمد حسینی[۴]

چکیده

امروزه صنعت توریسم در دنیا، یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل مؤثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حایز جایگاه ویژه‌ای است که همراه با به وجود آوردن تغییرات شگرف در سیمای زمین، اوضاع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، منش و روش زندگی انسان‌ها را دگرگون می‌سازد. این در حالی است که مراکز اقامتی یکی از اصلی‌ترین عناصر در توسعهٔ این صنعت محسوب می‌شوند. بر این اساس هدف از این تحقیق بررسی نقش ارکان اصلی شهر ایرانی اسلامی در مکان-گزینی مراکز اقامتی می‌باشد. روش انجام تحقیق، تحلیلی-کاربردی است. که به منظور طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل اطلاعات مذکور از مدل‌های ANP، میانگین نزدیک‌ترین همسایه، رگرسیون وزنی جغرافیایی، موران و مدل تحلیل شبکه استفاده شده است. برای انجام این عملیات از نرم افزارهای ARC/GIS و Super Decisions بهره گرفته شده است. نتایج حاصل از تحلیل نشان داد که ۸۲ درصد از عناصر اقامتی در گذشته در فاصله ۵ دقیقه از عناصر اصلی شهر قرار داشتن امّا این رقم در چند سال اخیر با تغییر فاحش به تنها ۶۸ درصد رسیده است. این گریز از مرکز که در چند سال اخیر در اکثر شهرهای ایران و حتی جهان به چشم می‌خورد، هم می‌تواند ناشی از عوامل دافعه در مرکز و هم ناشی از عوامل جذاب در حاشیهٔ شهرها باشند؛ لذا پس از ارزیابی نظر کارشناسان، مشخص گردید که در شهر زنجان هزینه‌های عمومی با ضریب تأثیر ۰.۳۸ مهم ترین شاخص و قیمت زمین به عنوان مهم ترین زیرمعیار با وزن ۰.۴۹ بیشترین تأثیر را در انتخاب محل احداث مراکز اقامتی داشته‌اند.

کلید واژگان: توریسم، عناصر اقامتی، نزدیک‌ترین همسایه، ANP، ارکان اصلی شهر اسلامی

۱- استادیار گروه جغرافیای دانشگاه زنجان (نویسنده مسؤول) ahadnejad@gmail.com
۲- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی توریسم دانشگاه زنجان
۳- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی توریسم دانشگاه زنجان
۴- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی توریسم دانشگاه زنجان

مقدمه

توریسم یکی از رشد یافته‌ترین صنایع نیمه دوم قرن بیستم است که اغلب به عنوان کلیدی برای رشد اقتصادی در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه استفاده شده است (Font and Ahjem, 1999: 63) در حال حاضر بسیاری از کشورها منافع اقتصادی و اجتماعی خود را از توریسم دریافت می‌کنند و درآمدهای توریسم را برای توسعهٔ زیرساخت‌های مناطق به کار می‌گیرند (Eccles and Casta, 1996: 44). این در حالی است که شهر به عنوان پیشرفته‌ترین و کامل‌ترین دستاورد بشر همواره مورد توجه گردشگران قرار دارد، به طوری که فضاهای شهری مهم‌ترین فضاهای اقامتی گردشگران محسوب می‌گردند (زندی مهر،۱۳۸۶: ۳). از این رو استفاده از هتل بیشترین تأثیر اقتصادی را در صنعت گردشگری دارد؛ تا آنجا که بیش از ۶۰ درصد هزینه‌های گردشگران صرف هزینهٔ هتل می‌شود (Law, 1996: 106). بنابراین مراکز اقامتی به عنوان مبدأ و مقصد گردش‌های روزانه در شهر از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار هستند و نحوهٔ قرارگیری آنها در فضای شهر، می‌تواند کاهش یا افزایش فضای خدماتی و تغییر الگوی رفتاری گردشگران را به همراه داشته باشد (موحد، ۱۳۸۷: ۱). شهرها در هر دوره از تاریخ با توجه به ویژگی‌های اقتصادی و تفکر حاکمان، دارای ساختار و کالبدی مختص به خود بوده‌اند، این تمایزات در ساختارهای کالبدی منجر به تغییرات در ویژگی‌های اجتماعی و اکولوژیکی شهرها نیز می‌شود.

نفوذ اسلام در سرزمین‌های مختلف آسیا، آفریقا و اروپا اثر بارز و پویایی داشته است. در واقع اسلام بر طبق گفته‌های فیشل (۱۹۵۶) مذهب شهری بوده است که با شتابی معجزه‌آسا در زمانی کمتر از یک قرن، بخش پهناوری از جهان مسکون و مکشوف را فرا گرفت. از این رو، هم در دگرگونی شهرهای پیشین مؤثر افتاد و هم موجب برپایی و رشد شهرهای جدید با ساختار کالبدی مخصوص به خود شد (سعیدی رضوانی،۱۳۷۱: ۹۹). این ساختار در طی دوره‌های مختلف با روی کار آمدن حکومت‌ها و ایدئولوژی‌های جدید، تغییرات و تحولات مختلفی به خود دیدهاست (Saoud, 2002: 3). با این حال شهر اسلامی در تمام دوران برای خود چشم انداز ویژه‌ای خلق می‌کند که بیان کنندهٔ ارزش‌های جامعه است (ضرابی، علی نژاد طیبی، ۱۳۸۹: ۲). در نظام کالبدی شهرهای اسلامی مسجد جامع، بازار و دارالاماره (ارگ) سه رکن اساسی شهر محسوب می‌شوند (نظریان، ۱۳۸۳: ۲۳) که با قرارگیری در مرکز شهر همواره نقش بارزی در چیدمان سایر اجزا ایفا کرده‌اند. زنجان یکی از شهرهای مهمی است که بر اساس معماری شهرهای اسلامی بنا گردیده و ایدئولوژی اسلامی نه تنها در پیدایش آن مؤثر واقع شده بلکه در ساختار کالبدی آن نیز بشدت اثر گذاشته است. عناصر اقامتی شهر به عنوان یکی از اجزای اصلی بافت کالبدی از این امر مستثنی نبوده‌اند؛ لذا در این پژوهش سعی شده است با ترکیب روش‌های آماری، مدل سازی و مطالعات میدانی، ضمن بررسی توزیع فضایی عناصر اقامتی، نقش ارکان اصلی شهر اسلامی در چیدمان آنها مشخص گردد.

فرضیهٔ تحقیق

الگوی پراکنش مراکز اقامتی در شهر زنجان متأثر از ارکان اصلی شهر اسلامی می‌باشد.

پیشینهٔ پژوهش

اگر چه بررسی عناصر اقامتی در شهرهای اسلامی کمتر با دید کمّی و مدل سازی مورد بررسی قرار گرفته است با این حال از پژوهش‌های نزدیک به موضوع می‌توان موارد زیر را نام برد:

وارثی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان تحلیلی بر وضعیت زیرساخت‌های گردشگری در شهر

اصفهان یکی از مشکلات خدمات گردشگری را نبود مکان‌های سکونتی و هتل‌های مناسب در تمام فصول سال و برای همه قشرهای جامعه با درآمدهای مختلف می‌دانند. او همچنین از دسترسی مناسب هتل‌های شهر اصفهان به مراکز تفریحی، تاریخی و تجاری به عنوان مهم‌ترین نقطهٔ قوت آنها در این شهر یاد می‌کند و بیان می‌دارد که وجود جاذبه‌های تاریخی در این شهر، فرصت خوبی برای صنعت هتل‌داری محسوب می‌گردد.

موحد (۱۳۸۷) توزیع فضایی عناصر اقامتی در شهر اصفهان را بر اساس نظریه‌های آشورث، تنبریگ و گتز مورد بررسی قرار داد و نتیجه گرفت که تأسیسات اقامتی به همراه جاذبه‌های شهری در محدودهٔ مرکزی شهر اصفهان قرار دارند و بخش تاریخی شهر را شکل داده‌اند که این موضوع خود موجب تمرکز گردشگران در این قسمت از شهر شده است.

منشی زاده، و مرادی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان تأثیر گردشگران مذهبی بر روی فضاهای کالبدی شهر مشهد به بررسی این تأثیرات پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که با گسترش و رشد بالای زائران در اطراف حرم، این بافت به دلیل قدیمی بودن آسیب‌های زیادی دیده است و تبدیل به خرابه‌هایی شده که مشکلات فراوانی برای زائران به وجود آورده است

آشورث و تنبریگ (۱۹۹۰) در مطالعه‌ای برای ارزیابی بخش تاریخی شهر نیوزیلند، الگوی توزیع هتل‌های این شهر را مورد بررسی قرار دادند. آنها دریافتند که هتل‌های قدیمی، خود قسمتی از جاذبه‌های شهرهای تاریخی هستند که تأثیر زیادی در الگوی رفتاری گردشگران دارند.

خادارو و سیتانا (۲۰۰۸) با مدل جاذبه، نقش زیرساخت‌های حمل و نقل را به عنوان یکی از عناصر گردشگری در توسعهٔ توریسم بین‌المللی بررسی کردند؛ آنها دریافتند که زیرساخت‌های حمل‌ونقل مهم‌ترین عامل در تعیین جریان‌های توریستی در نواحی مقصد می‌باشد. آنها همچنین نتیجه گرفتند که نحوهٔ دسترسی به جاذبه‌ها نقش مهمی در رضایتمندی و میزان هزینهٔ گردشگر دارد.

منطقهٔ مورد مطالعه

موقعیت جغرافیایی شهر زنجان منطبق بر ۴۸ درجه و ۲۸ تا ۳۰ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ و ۳۶ درجه و ۴۰ تا ۴۱ دقیقه عرض شمالی از خط استواست. فاصلهٔ شهر زنجان تا تهران ۳۳۰ کیلومتر می‌باشد و بر اساس آمار سرشماری ۱۳۸۵، جمعیتی معادل ۳۵۰۰۰۰ نفر بوده است. این شهر دارای ۴ منطقه و ۲۷ ناحیهٔ شهری می‌باشد. ساختار کالبدی شهر تلفیقی از معماری ایرانی- اسلامی است که دارای یک بازار بزرگ و یک مسجد جامع می‌باشد که در ناحیهٔ یک و در بخش مرکزی شهر قرار دارند. همچنین شهر زنجان داری ۲۲ مرکز اقامتی شامل ۹ هتل و ۱۳ میهمان‌پذیر است که از این تعداد ۸ عدد از آنها در ناحیهٔ ۱ در کنار بازار و مسجد جامع مکان-گزینی شده‌اند.

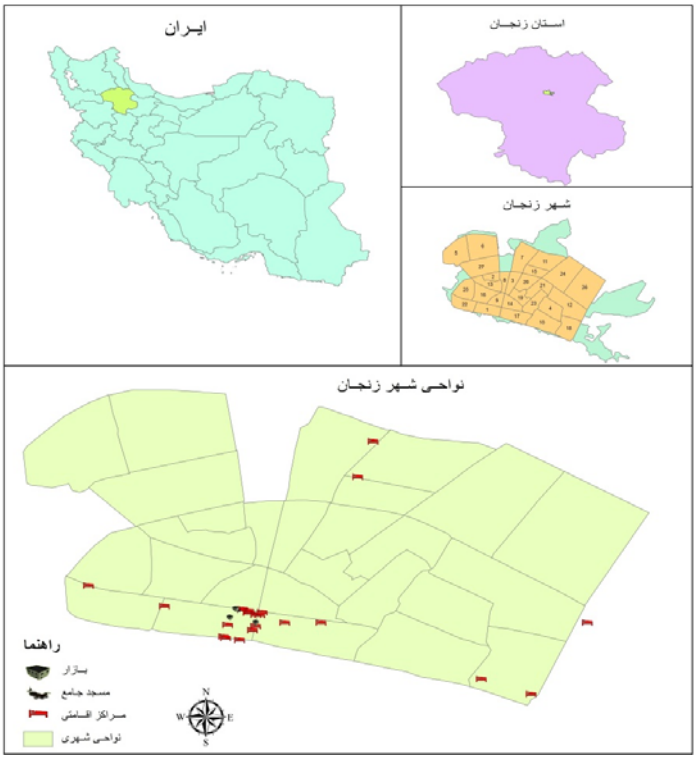

شکل ۱: محدودهٔ سیاسی شهر زنجان

روش تحقیق

هدف اصلی از این مطالعه بررسی الگوی پراکنش عناصر اقامتی و تعیین نقش ارکان اصلی شهر ایرانی اسلامی در مکان‌گزینی آنها می‌باشد. بر این اساس روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی-کاربردی است. جامعهٔ آماری شامل مراکز اقامتی به عنوان عناصر ثانویهٔ گردشگری و بازار و مسجد جامع به عنوان ارکان اصلی شهر اسلامی می‌باشند. تکنیک گردآوری آمار و اطلاعات، استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای، میدانی و نقشه‌های طرح تفضیلی زنجان است. بنابراین برای نیل به اهداف مذکور، ابتدا مکان‌گزینی عناصر اقامتی در شهر مشخص گردید؛ سپس برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از مدل‌های ANP، میانگین نزدیک‌ترین همسایه، رگرسیون وزنی جغرافیایی، شاخص موران و مدل تحلیل شبکه استفاده شد که برای انجام این عملیات از نرم افزارهای ARC GIS و Super Decisions استفاده گردید.

تکنیک‌های تحقیق

شاخص میانگین نزدیک‌ترین همسایه

شاخص میانگین نزدیک‌ترین همسایه[1] مبتنی بر اندازه گیری فاصلهٔ تک تک کاربری‌ها تا نزدیک‌ترین همسایه‌شان بوده و در تعیین همگرایی و واگرایی انواع کاربری‌های مختلف کاربرد دارد. هدف این نوع آنالیز این است که تعیین کند که آیا توزیع نقاط تصادفی است یا خیر و نیز نوع الگوی پراکنش چگونه است (Camarero et al, 2000: 5). در این روش شاخص نزدیک‌ترین همسایه بر اساس میانگین فاصله از هر کاربری تا نزدیک‌ترین همسایه¬هایش محاسبه می‌شود. شاخص نزدیک‌ترین همسایه به صورت نسبت

[1] - -Nearest Neighbor

میانگین فاصلهٔ مشاهده شده به فاصلهٔ مورد انتظار بیان می‌شود. فاصلهٔ مورد انتظار در این روش در نتیجهٔ تجزیه و تحلیل کمیّت Z به دست می‌آید که اگر این مقدار بین ۱.۹۶ تا ۱.۹۶- باشد، اختلاف معناداری بین توزیع مشاهده می‌شود و توزیع تصادفی وجود ندارد؛ در غیر این صورت توزیع تجمعی یا یکنواخت خواهد بود.

شاخص میانگین نزدیک‌ترین همسایه از رابطهٔ زیر به دست می‌آید:

$$ANN = \frac{\bar{D}_O}{\bar{D}_E}$$

که در آن Ḋo متوسط فاصله بین هر یک از شاخص‌ها به نزدیک‌ترین همسایه که از رابطهٔ زیر به دست می‌آید:

$$\bar{D}_O = \frac{\sum_{i=1}^{n} d_i}{n}$$

که Ḋe میانگین فاصله مورد انتظار برای شاخصه بدست آمده یک الگوی تصادفی:

$$\bar{D}_E = \frac{0.5}{\sqrt{n/A}}$$

در معادلهٔ قبلی z برابر است با فاصلهٔ بین شاخص i و نزدیک‌ترین همسایهٔ آن، n برابر است با مجموع تعداد شاخص‌ها و A برابر با کل مناطق مورد مطالعه.

شاخص (Moran's I)

به طور کلی شاخص‌های مختلفی برای اندازه گیری خود همبستگی مکانی وجود دارد که با توجه به موضوع پژوهش از شاخص موران برای بررسی چگونگی توزیع مکانی عناصر اقامتی استفاده شده است. آماره موران یکی از بهترین شاخص‌ها برای تشخیص خوشه بندی است. این آماره تشخیص می‌دهد که آیا نواحی مجاور به طور کلی دارای ارزش‌های مشابه می‌باشند یا غیر مشابه. ارزش موران بین ۱ و ۱- متغیر است (Lee et al, 2001: 131). ارزش نزدیک به ۱ نشان می‌دهد که به طور کلی نواحی دارای ارزش‌های مشابه (بالا یا پایین)، دارای الگویی خوشه‌ای هستند و ارزش نزدیک به ۱- نشان می‌دهد که به طور کلی نواحی دارای ارزش‌های غیرمشابه در کنار یکدیگر قرار دارند و ارزش صفر نیز نشان دهندهٔ الگویی تصادفی است (سیف الدینی، منصوریان، ۱۳۹۰: ۵۸). شاخص موران مطابق رابطهٔ ذیل تعریف می‌شود:

$$I = \frac{n\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{n} w_{ij}(x_i - \bar{x})(x_j - \bar{x})}{(\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{n} w_{ij})\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2}$$

که در آن n تعداد نمونه‌ها، x_i مقدار متغیر در ناحیهٔ i، x_j مقدار متغیر در ناحیهٔ j، $\bar{x}$ میانگین متغیر در کلیهٔ نواحی و w_{ij} وزن به کار رفته برای مقایسهٔ دو ناحیهٔ i و j است.

مدل رگرسیون وزنی جغرافیایی

در رگرسیون خطی، داده‌های فضایی در یک فرایند

$$Y_i=\beta_0+\beta_1 X_{i1}+\beta_2 X_{i2}+\ldots+\beta_m X_{im}+\varepsilon_i \qquad i=1,2,\ldots,n$$

ایستا فرض می‌شوند؛ رگرسیون خطی عمومی به صورت زیر می‌باشد:

تخمین پارامترها در اندازه‌گیری این گونه مدل¬ها در فضا ثابت هستند:

$$\beta' = \left(X^T X\right)^{-1} X^T Y$$

در حالی که مدل رگرسیون وزنی جغرافیایی (GWR) گسترش یافتهٔ چارچوب رگرسیون عمومی می‌باشد و جوهرهٔ اصلی GWR به صورت زیر است:

$$y_i = \beta_0(u_i, v_i) + \sum \beta_k(u_i, v_i) X_{ik} + \epsilon_i \qquad i=1,2\ldots,n$$

جایی که (u_i, v_i) مختصات i امین نقطه در فضا را تشکیل می‌دهد$\beta_k(u_i, v_i)$ تابعی پیوسته از $k(u,v)\beta$ در هر نقطه i می‌باشد $X_{i1}, \ldots X_{ip}$ متغیرهای توضیحی در نقطهٔ i و ε_i جزو خطا می‌باشد. برای مجموعهٔ داده-

هـای داده شـده پارامترهـای منطقـه‌ای $k(u,v)\beta$ بـا استفاده از مراحل حـداقل مربعـات وزنـی تخمـین زده می‌شود. وزن‌های w_{ij} برای $i=1,2...,n$ در هـر موقعیـت (u_i, v_i) به عنوان تابع پیوسته‌ای از فواصل بین نقـاط i و دیگر نقاط داده‌ای به دست می‌آیند (مؤذن جمشیدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

مدل ANP

روش ANP به وسیلهٔ آقای سـاعتی در سـال ۱۹۹۶ معرفی گردید که در ادامهٔ نظریهٔ AHP می‌باشد؛ با ایـن تفاوت که این روش فرض مبنی بر عـدم وجـود رابطـه بین سطوح مختلف تصمیم گیـری را نـدارد (Dikmen and Birgonul, 2007: 5). مؤلفه‌های موجود در سـاختار سلسله مراتبی از قوانین متفاوتی تشکیل شـده‌انـد کـه معمولاً مؤلفه‌های سطح پایین بر روی مؤلفه‌های سطح بـالا اثـر مـی‌گـذارد. در ایـن شـرایط سیسـتم دارای ساختاری شـبکه‌ای مـی‌گـردد کـه مـدل ANP از ایـن ساختار شبکه‌ای نشأت گرفتـه اسـت. شـکل شـمارهٔ ۱ رابطــهٔ ســاختاری مــدل ANP را نشــان مــی‌دهــد:

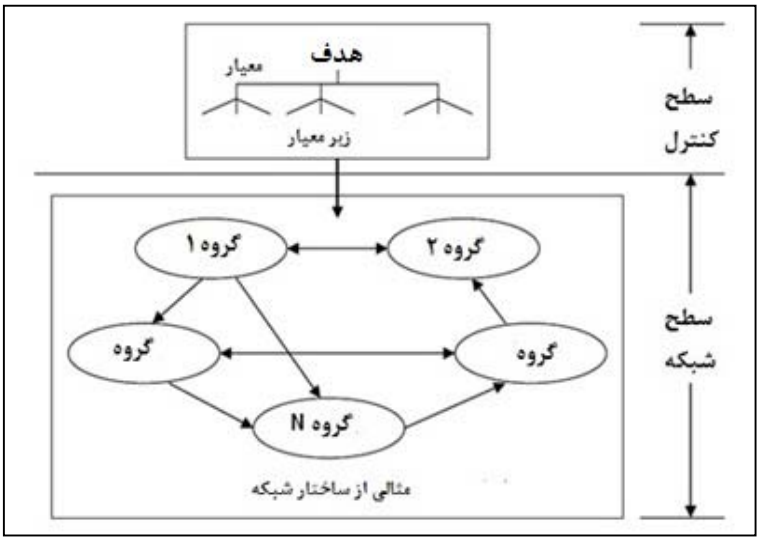

شکل ۱: ارتباط ساختاری مدل تحلیل شبکه

این سیستم را می‌توان به ۲ بخش مجزا تقسیم کرد که بخش اول که شامل رابطهٔ شبکه‌ای بین هدف و زیر معیارهـای اصـلی مـی‌باشـد و در واقـع روابـط داخلـی سیستم را مورد تأثیر قرار می‌دهـد؛ بخـش دوم شـامل ساختار سلسله مراتبی شـبکه‌ای مـی‌باشـد کـه روابـط شبکه‌ای بین مؤلفه‌های زیر معیار و خوشه‌ها را تشکیل می‌دهد.

مدل ANP نه تنها رابطهٔ بـین معیارهـا را محاسـبه می‌کند بلکـه وزن نسـبی هـر کـدام از معیارهـا را نیـز محاسبه می‌کنـد. نتیجـهٔ ایـن محاسـبات یـک سـوپر ماتریس را تشکیل می‌دهد که بعد از محاسـبات رابطـهٔ سوپر ماتریس و نظرسنجی‌هـای تکمیلـی، امکـان ایـن وجود دارد که وابسـتگی بـین هـر کـدام از معیارهـا و انتخاب‌ها و وزن اولویت‌ها استنتاج شـود. هـر چـه وزن محاسبه شـده بیشـتر باشـد، اولویـت بیشـتری بـه آن اختصاص داده می‌شود. در نتیجه امکان آن وجـود دارد که بهترین گزینه را انتخاب کرد (Saaty, 2007: 2).

برای مشخص کردن بهترین گزینه‌ها از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$DI_i = \sum_{j=1}^{r} S_{ij} = \sum_{j=1}^{r} R_j W_{ij}, \quad \forall i,\ j = 1,2,\ldots,r,$$

DI_i : شاخص مورد انتظار گزینه i Rj : وزن نسبی زیر معیار jام

S_{ij} : وزن گزینهٔ i تحت معیار jام Wij : وزن نسبی گزینهٔ iام تحت زیر معیار jام

گزینه‌ای که بیشترین DI را داشته باشد، بهترین گزینه است. در نتیجه مجموعهٔ A^* به شکل زیر تعریف می‌شود:

$$A^* = \{A_i \,|DI_i = Maximum\ k = 1,2,\ldots,n(DI_k)\}$$

مبانی نظری

صنعت گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به صورت زنجیره‌ای در جهت خدمات رسانی به گردشگران انجام می‌گیرد (زنگی‌آبادی، محمدی، ۱۳۸۵: ۱۳۲). بنابراین گردشگری شامل تمام پدیده‌ها و روابط حاصل از تعامل گردشگران، عرضه‌کنندگان و فروشندگان محصولات جهانگردی، دولت‌ها و جوامع میزبان در فرایند جذب و پذیرایی از گردشگران می‌باشد (Mcintosh, 1995: 9). شهرها به عنوان منشأ و مقصد گردشگران حایز اهمیت ویژه‌ای در این صنعت می‌باشند. آن بخش از شهر که عناصر گردشگری در آن واقع شده‌اند و رفتار گردشگران در آن شکل می‌گیرد فضای گردشگری شهری نامیده می‌شود (شکوهی، موحد، ۱۳۸۱: ۱۰۱). در این میان مراکز اقامتی به عنوان مراکز ثقل حرکتی گردشگران، نقش بارزی در تعیین محدودهٔ فضای گردشگری ایفا می‌کند. اقامتگاه‌ها شامل مجموعه‌ای از تشکیلات خوابگاهی می‌شوند که امکان دارد به صورت استراحتگاه‌های بسیار مجلل باشند یا حتی تنها محدود به یک تختخواب معمولی شوند (وارثی و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۳). فردی که به عنوان گردشگر وارد شهر می‌شود، مکانی را برای استراحت و اقامت انتخاب می‌کند؛ این مکان هستهٔ اصلی فعالیت‌های او را تشکل می‌دهد؛ لذا گردشگران علاوه بر میزان خدمات مراکز اقامتی مانند درجه و کیفیت این عناصر، نزدیکی به محل و مقصد مورد نظر را که هدف نهایی سفر آنهاست، در نظر می‌گیرند و از پرداخت هزینه‌های اضافی برای دسترسی به آن اجتناب می‌کنند (موحد، ۱۳۸۷: ۱۰۷). از این نظر نحوهٔ پراکنش هتل‌ها و مسافرخانه‌ها در ماندگاری توریسم و هزینهٔ آن بسیار تاثیرگذار است. شهرها با توجه با شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و طبیعی که در آن شکل می‌گیرند دارای بافت فیزیکی منحصر به فردی هستند. اسلام به عنوان یک مذهب شهری شناخته شده که از شیوهٔ اجتماعی در پرستش فردی طرفداری می‌کند (Saoud, 2002: 2). از این رو از همان آغاز، اسلام نه تنها به عنوان یک دین با دستورالعمل‌های صرفاً مذهبی بلکه به عنوان یک جهان‌بینی برای شکل بخشیدن به جامعه در شهر مکه تولد می‌یابد و در همان نخستین حرکت‌ها برای گسترش در خارج از محدودهٔ حجاز، شهر کوفه را بنا می‌نهد (حبیبی،۱۳۸۳: ۳۹). در این دیدگاه عموماً شهر دارای دارالخلافه یا دارالحکومه به عنوان محل استقرار حاکم اسلامی است که بعداً با ایجاد قصر، امرا و پادشاهان مجموعه‌ای به نام ارگ پایه ریزی می‌کنند که در فاصله‌ای با مسجد جامع و بازار سه رکن اساسی شهر اسلامی را به وجود می‌آوردند. این بخش به عنوان هستهٔ اصلی و مرکزی نقش مهمی در مکان‌گزینی دیگر عناصر ایفا می‌کرده است. بخش دوم شارستان است که از نظر شکل یابی با دوره‌های قبل از آن فرقی ندارد ولی از نظر محتوا کاملاً متفاوت است عناصر فرهنگی و مذهبی، محلات و اکثر طبقات و اصناف و پیشه‌وران در این بخش قرار دارند. بخش سوم که اکثراً در بیرون از حصار و دروازه‌های شهر قرار داشت ربض نامیده می‌شود (حبیبی،۱۳۸۳: ۴۲تا ۴۵). اگر چه با

گذشت زمان این نظم در بخش‌های مختلف به هم می‌ریزد و نقش عناصر اصلی به شکل بارزی کاهش می‌یابد، امّا همچنان شهرهایی هستند که متأثر از الگوی شهرهای اسلامی می‌باشند و عناصر شهری در ارتباط با ارکان شهرهای اسلامی شکل می‌گیرند. بر این اساس در این تحقیق شهر زنجان به عنوان یک شهر با الگوی شهرهای اسلامی مورد بررسی قرار گرفت.

بحث اصلی

تأسیسات اقامتی یکی از نیازهای ثانویهٔ بخش گردشگری است که هر شهر بزرگ و توریستی به آن نیاز دارد. این مراکز به عنوان مبدأ و مقصد گردش‌های روزانه در شهر از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار هستند و نحوهٔ قرارگیری آنها در فضای شهر، می‌تواند کاهش یا افزایش فضای خدماتی و تغییر الگوی رفتاری گردشگران را به همراه داشته باشد (موحد، ۱۳۸۷: ۱). لذا در این مقاله سعی شده است ضمن بررسی پراکنش فضایی مراکز اقامتی در شهر زنجان، ارتباط آنها با ارکان اصلی شهر اسلامی مشخص گردد و روند تغییرات در مکان‌گزینی مراکز اقامتی تعیین شود. بنابراین پراکنش عناصر اقامتی با مدل نزدیک‌ترین همسایه مورد ارزیابی قرار گرفت که نتایج حاصل نشان دهندهٔ خوشه‌ای بودن توزیع فضایی عناصر اقامتی در سطح ۹۹ درصد می‌باشد. نتایج حاصل از مدل نزدیک‌ترین همسایه که یکی از مدل‌های مناسب در نشان دادن الگوی پراکنش است در سه سطح پراکنده یا منظم (با z-score ۱.۶۵ تا < ۲.۵۸)، رندمی یا تصادفی (با z-score ۱.۶۵- تا ۱.۶۵) و الگوی خوشه‌ای (با p-value ۱.۶۵- تا < ۲.۵۸-) ارائه می‌شود که توزیع فضایی عناصر اقامتی شهر زنجان با ۱۲.۵۳- z-score از الگوی کاملاً خوشه‌ای برخوردار است.

جدول ۱: نتایج شاخص نزدیک‌ترین همسایه

مراکز		
neighbor	***nearest***	*۰.۷۶*
z-score		*-۱۲.۵۳*
p-value		*۰.۰۰۰۰*

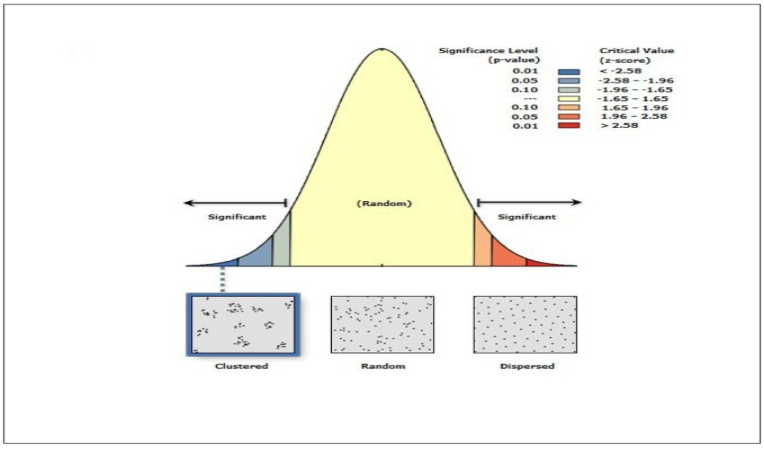

شکل ۱ : نحوهٔ توزیع مراکز اقامتی

در اکثر شهرهای جهان، الگوی توزیع پراکنده (منظم) عناصر خدماتی نشان دهندهٔ بافت‌های برنامه ریزی شده و مبتنی بر عدالت اجتماعی است. الگوی رندمی که بیشتر در شهرهای جهان سوم مشاهده می‌شود حاصل از رشد ارگانیک و فاقد برنامه ریزی است، امّا الگوی خوشه‌ای نتیجهٔ تمرکز خدمات و امکانات در یک قسمت از شهر یا نتیجهٔ وجود یک عنصر تأثیرگذار در تک قطبی شدن شهر است؛ لذا برای درک این مطلب که چرا عناصر اقامتی زنجان به شکل خوشه‌ای قرار گرفته‌اند، با استفاده از مدل رگرسیون وزنی جغرافیایی[1]، ضمن مشخص کردن خوشهٔ مورد نظر نشان داد که بازار، مسجد جامع و میدان که سه رکن اصلی شهر اسلامی می‌باشند، در سطح اطمینان ۹۵ درصد ۷۴ درصد از توزیع اقامتگاه‌ها را توجیه می‌کنند. به طوری که از میان ۲۲ مرکز اقامتی ۸ عدد از آنها در ناحیهٔ ۱ قرار دارند که بازار و مسجد جامع نیز در آن واقع شده است و ۸ عدد آنها در ناحیهٔ بدون فاصله از عناصر اصلی شهر مکان‌یابی شده‌اند. با انجام مطالعات میدانی مشخص گردید که ابتدا مسجد جامع در شهر ساخته شده، سپس بازار بتدریج در اطراف آن شکل گرفته است و موجب تمرکز دیگر عناصر در این بخش گردیده است.

جدول ۲: نتایج مدل رگرسیون وزنی جغرافیایی

Weighted Geographically	
R2	۰.۷۸
p-value	۰.۰۴۳

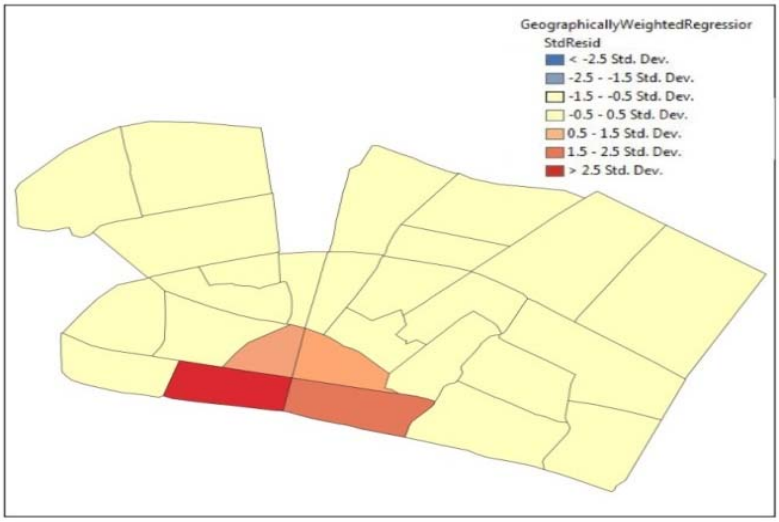

شکل ۲ : نقش عناصر اصلی شهر اسلامی در مکان‌گزینی اقامتگاه‌ها

[1] -geographically weighted regression

اما آنچه در شهر زنجان در مورد روند مکان‌یابی عناصر اقامتی به چشم می‌خورد، فاصله گرفتن عناصر جدید از مرکز شهر و رفتن به حاشیه‌های شهر است به گونه ای که پنج هتل جدیدی که از اوایل دهۀ ۸۰ تا به حال احداث شده‌اند، تماماً در حاشیۀ شهر و دور از عناصر اصلی قرار گرفته‌اند. بنابراین برای روشن شدن این موضوع با استفاده از مدل موران ابتدا میزان خوشه‌ای بودن عناصر قبل از ۱۳۸۰ محاسبه گردید؛ سپس این شاخص برای کل عناصر بررسی شد. که شاخص موران برای عناصر قدیمی ۰.۳۸ و برای کل عناصر تنها ۰.۱۸ بود که این امر نشان دهندۀ فاصله گرفتن عناصر جدید از مرکز شهر می‌باشد.

جدول ۲ : میزان خوشه‌ای بودن عناصر قدیمی

	مراکز اقامتی	کل مراکز
Moran s	۰.۳۸	۰.۱۸
z- score	۲.۳۸	۱.۸۷
p-value	۰.۰۵	۰.۰۵

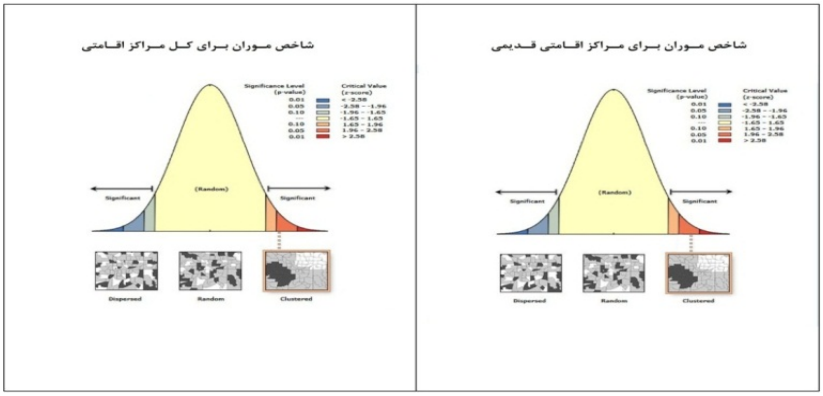

شکل ۳ : میزان شاخص موران برای کل مراکز اقامتی و مراکز اقامتی قدیمی

برای ملموس‌تر شدن موضوع از مدل تحلیل شبکه نیز استفاده گردید. بدین منظور ابتدا ورودی‌های بازار و مسجد جامع بر روی شبکۀ شهر زنجان مشخص شد، سپس تحلیل شبکه با مقیاس ۵ دقیقه اعمال گردید. برای مقایسۀ روند مکان‌یابی عناصر اقامتی، ابتدا تنها مراکزی که تأسیس آنها قبل از ۱۳۸۰ بوده، بر روی تحلیل شبکه روی‌هم‌گذاری شد که مشخص گردید که از میان ۱۷ مرکز اقامتی که قبل از سال ۱۳۸۰ در شهر زنجان مکان‌گزینی شده بودند، ۱۴ عدد از آنها در فاصلۀ ۵ دقیقه از عناصر اصلی و تنها ۳ عدد از آنها خارج از این محدوده استقراریافته بودند.

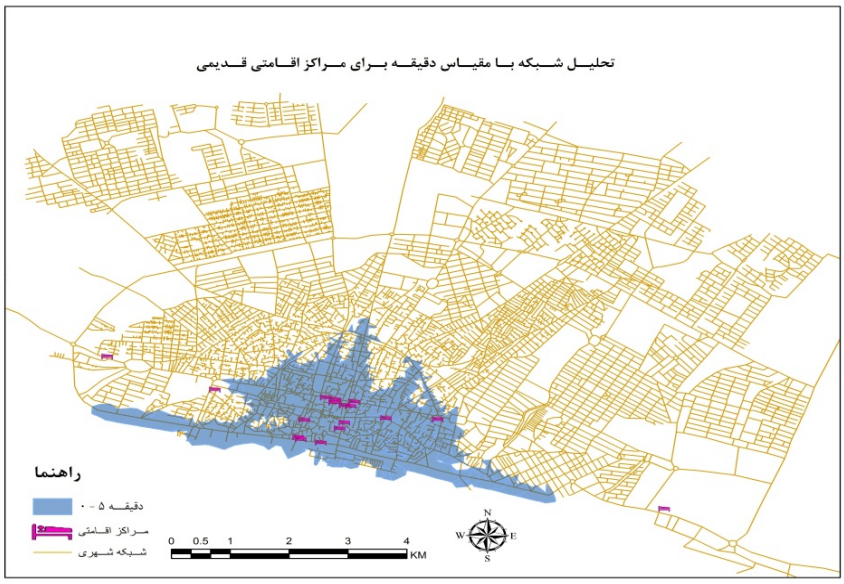

شکل ۵: تحلیل شبکه برای مراکز اقامتی قدیمی

سپس تحلیل شبکه نسبت به تمام عناصر اقامتی شهر اعمال گردید که مشخص شد از میان ۲۲ مرکز اقامتی، ۸ عدد از آنها خارج از محدودهٔ ۵ دقیقه قرار دارند. به طور کلی نتایج حاصل از تحلیل شبکه با تأیید مدل موران بیان می‌دارد که ۸۲ درصد از عناصر اقامتی در گذشته در فاصلهٔ ۵ دقیقه از عناصر اصلی شهر قرار داشتند؛ اما این رقم در چند سال اخیر با تغییر فاحش تنها به ۶۸ درصد رسیده است. این گریز از مرکز که در چند سال اخیر در اکثر شهرهای ایران و حتی جهان به چشم می‌خورد، هم می‌تواند ناشی از عوامل دافعه در مرکز و هم ناشی از عوامل جذاب در حاشیهٔ شهرها باشد.

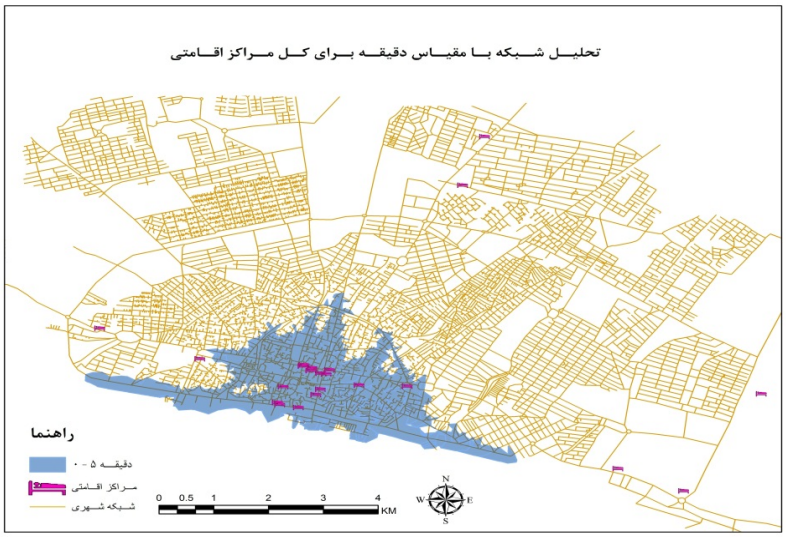

شکل ۶ تحلیل شبکه برای کل مراکز اقامتی

بنابراین برای پاسخ به این سؤال و فهم چگونگی روند مکان‌یابی عناصر اقامتی ابتدا با استفاده از نظر کارشناسان خبره در این امر و تهیه پرسش نامه‌هایی برای هتل‌داران و مسوولان ذی‌ربط شاخص‌های اساسی و تأثیرگذار در انتخاب محل عناصر اقامتی در چند سال اخیر و همین طور اهمیت نسبی آنها مشخص گردید. سپس با دسته بندی شاخص‌ها در چهار گروه هزینه‌های عمومی، ضوابط و مقررات شهرسازی، حمل و نقل و آلودگی و تعیین زیر معیارهای هر کدام، به کمک فرایند تحلیل شبکه (ANP) در نرم افزار Super Decisions مقایسه‌ای بین شاخص‌ها و زیر معیارهای آنها صورت گرفت. نتایج مدل نشان داد که هزینه‌های عمومی با ضریب تأثیر ۰.۳۸ مهم‌ترین شاخص و قیمت زمین به عنوان مهم‌ترین زیرمعیار با وزن ۰.۴۹ بیشترین تأثیر را در انتخاب محل احداث مراکز اقامتی داشته‌اند. همچنین ضریب تأثیر سایر شاخص‌ها و زیر معیارها در جدول ۴ ارائه شده است.

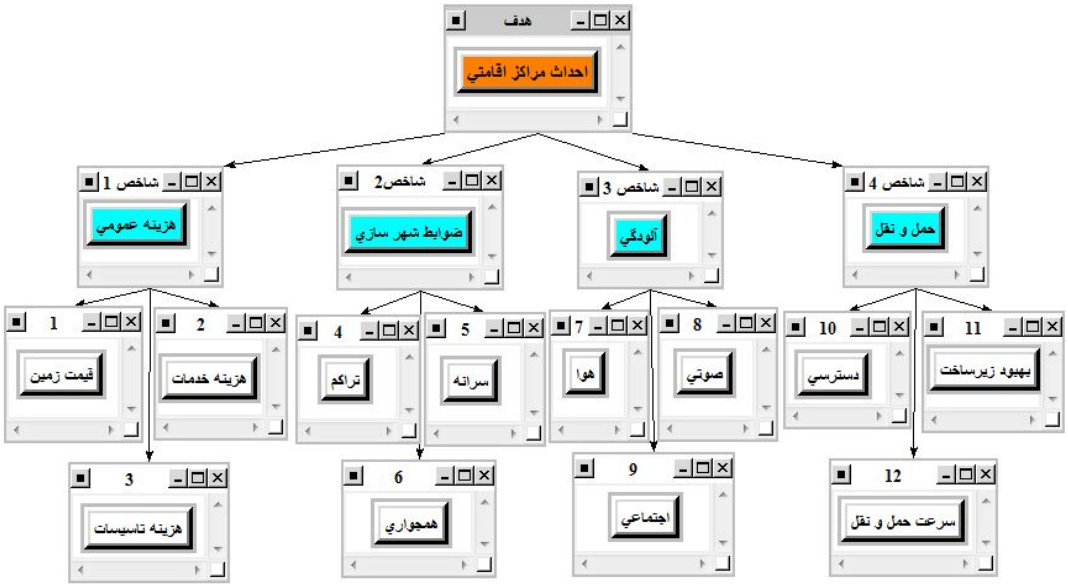

شکل ۴: مدل مفهومی فرایند تحلیل شبکه

جدول ۴ : نقش عوامل مؤثر در مکان‌گزینی اقامتگاه‌های زنجان در جند سال اخیر

	شاخص‌های اصلی	هزینه عمومی	ضوابط شهر سازی	حمل و نقل	آلودگی
هزینه عمومی	۰.۳۸				
ضوابط شهر سازی	۰.۲۸				
حمل و نقل	۰.۲۱				
آلودگی	۰.۱۳				
قیمت زمین		۰.۴۹			
هزینه خدمات		۰.۲۷			
هزینه تأسیسات		۰.۲۴			
تراکم			۰.۴۶		
سرانه			۰.۳۴		
هم‌جواری			۰.۲۰		
سرعت حمل و نقل				۰.۴۵	
بهبود زیر ساخت				۰.۲۸	
دسترسی				۰.۲۷	
هوا					۰.۴۰
صوتی					۰.۳۸
اجتماعی					۰.۲۲

نتایج بیانگر این موضوع است که در بخش مرکزی شهر زنجان افزایش قیمت زمین و گران بودن خدمات و تأسیسات عمومی موجب شده تا احداث عناصر اقامتی صرفهٔ اقتصادی نداشته باشد. همچنین تراکم شدید هتل‌ها و مسافرخانه‌ها در مرکز شهر که دارای خیابان‌های کم عرض است، موجب شده تا گردشگران برای دسترسی به این عناصر با مشکل روبه رو شوند. البته قوانین شهرداری از قبیل یک طرفه کردن خیابان‌ها این مشکل را دوچندان کرده است. وجود این مشکلات از سویی و سیاست‌هایی مبنی بر ایجاد هتل در حاشیهٔ شهر موجب گردیده که سرمایه‌گذاران علاقه‌ای به ایجاد یا حتی ترمیم عناصر قدیمی در مرکز شهر نداشته باشند. از سوی دیگر پیشرفت‌های سیستم حمل و نقل و به تبع آن افزایش سرعت انتقال به گردشگران کمک می‌کند تا براحتی به هتل‌های واقع در حاشیهٔ شهر دسترسی داشته باشند. مجموع این عوامل باعث تغییر الگوی خوشه‌ای مراکز اقامتی شهر زنجان به سمت الگوی پراکنده شده است.

نتیجه‌گیری

اهمیت گردشگری در توسعهٔ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، به اندازه‌ای مهم است که برنامه‌ریزان و مدیران محلی، منطقه‌ای و ملّی در همه جای دنیا برای گسترش و بهبود آن، برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری ویژه‌ای انجام می‌دهند. این در حالی است که مراکز اقامتی یکی از اصلی‌ترین عناصر در توسعهٔ این صنعت محسوب می‌شوند. در واقع مراکز اقامتی ضمن این که قسمت زیادی از هزینهٔ گردشگر را شامل می‌شوند، نحوهٔ قرارگیری آنها در فضای شهر، می‌تواند کاهش یا افزایش فضای خدماتی و تغییر الگوی رفتاری گردشگران را به همراه داشته باشد؛ بر این اساس در این مقاله سعی شده است تا ضمن بررسی پراکنش فضایی مراکز اقامتی در شهر زنجان، ارتباط آنها با ارکان اصلی شهر اسلامی مشخص گردد و روند تغییرات در مکان‌گزینی مراکز اقامتی تعیین شود. بنابراین پراکنش عناصر اقامتی با مدل نزدیک‌ترین همسایه مورد ارزیابی قرار گرفت که نتایج حاصل نشان

دهندهٔ خوشه‌ای بودن توزیع فضایی عناصر اقامتی در سطح ۹۹ درصد است. سپس برای درک این مطلب که چرا عناصر اقامتی زنجان به شکل خوشه‌ای قرار گرفته‌اند، با استفاده از مدل رگرسیون وزنی جغرافیایی ضمن مشخص کردن خوشهٔ مورد نظر نشان داده شد که بازار، مسجد جامع و میدان که سه رکن اصلی شهر اسلامی می‌باشند، در سطح اطمینان ۹۵ درصد ۷۴ درصد از توزیع اقامتگاه‌ها را توجیه می‌کنند؛ امّا آنچه در شهر زنجان در مورد روند مکان‌یابی عناصر اقامتی به چشم می‌خورد، فاصله گرفتن عناصر جدید از مرکز شهر و رفتن به حاشیه‌های شهر است. بنابراین برای روشن شدن این موضوع با استفاده از مدل موران ابتدا میزان خوشه‌ای بودن اقامتگاه‌های قبل از ۱۳۸۰ محاسبه گردید سپس این شاخص برای کل مراکز بررسی شد. شاخص موران برای عناصر قدیمی ۰.۳۸ و برای کل عناصر تنها ۰.۱۸ بود که این امر نشان دهندهٔ فاصله گرفتن عناصر جدید از مرکز شهر می‌باشد. برای ملموس‌تر شدن موضوع از مدل تحلیل شبکه نیز استفاده گردید؛ بدین منظور تحلیل شبکه با مقیاس ۵ دقیقه از عناصر اصلی اعمال گردید که نتایج با تأیید مدل موران بیان می‌دارد که ۸۲ درصد از عناصر اقامتی در گذشته در فاصله ۵ دقیقه از عناصر اصلی شهر قرار داشتند، امّا این رقم در چند سال اخیر با تغییر فاحش به تنها ۶۸ درصد رسیده است. بنابراین برای فهم چگونگی روند مکان‌یابی عناصر اقامتی، ابتدا با استفاده از نظر کارشناسان خبره در این امر و تهیه پرسش نامه‌هایی برای هتل‌داران و مسوولان ذی‌ربط، شاخص-های اساسی و تأثیرگذار در انتخاب محل عناصر اقامتی در چند سال اخیر و همین طور اهمیت نسبی آنها مشخص گردید. سپس با دسته بندی شاخص‌ها در چهار گروه هزینه‌های عمومی، ضوابط و مقررات شهرسازی، حمل و نقل و آلودگی و تعیین زیر معیارهای هر کدام، به کمک فرایند تحلیل شبکه در نرم افزار Super Decisions مقایسه‌ای بین شاخص‌ها و زیر معیارهای آنها صورت گرفت. نتایج مدل نشان داد که هزینه‌های عمومی با ضریب تأثیر ۰.۳۸ مهم‌ترین شاخص و قیمت زمین به عنوان مهم‌ترین زیرمعیار با وزن ۰.۴۹ بیشترین تأثیر را در انتخاب محل احداث مراکز اقامتی داشته‌اند.

منابع و مآخذ

۱. حبیبی، محسن (۱۳۸۳)، از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۲. زندی مهر، هوشنگ (۱۳۸۶)، بررسی وضعیت موجود صنعت توریسم در شهر شیراز با توجه به نقش شهرداری در آن، طرح شهرداری شیراز، معاونت برنامه‌ریزی گروه مطالعات و پژوهش، ۱۹۷-۱.

۳. زنگی آباد،علی، محمدی، جمال (۱۳۸۵)، تحلیل بازار گردشگری داخلی شهر اصفهان، مجلهٔ جغرافیا و توسعه، ۱۳۱-۱۵۶.

۴. سعیدی رضوانی، نوید (۱۳۷۱)، شهرنشینی و شهرسازی در دورهٔ بیست سال ۱۳۲۰-۱۳۰۰، فصلنامهٔ تحقیقات جغرافیایی، شمارهٔ ۲۵.

۵. سیف الدینی، فرانک، منصوریان، حسین (۱۳۹۰)، تحلیل الگوی تمرکز خدمات شهری و آثار زیست محیطی آن در شهر تهران، محیط شناسی، سال ۳۷، شمارهٔ ۶۰.

۶. شکویی، حسین، موحد، علی (۱۳۸۱)، شناخت الگوی فضای توریستی شهر اصفهان با استفاده از GIS، مدرس، دورهٔ ۶، شمارهٔ ۴.

۷. ضرابی، اصغر، علی نژاد طیبی، کاووس (۱۳۸۹)، تحلیلی بر عناصر کاربری‌های شهری در شهرهای اسلامی، ماهنامهٔ کتاب ماه هنر، شمارهٔ ۱۴۳.

۸. منشی زاده، رحمت الله، مرادی، اعظم (۱۳۸۴)، تأثیر گردشگران مذهبی بر روی فضاهای کالبدی شهر مشهد. نشریهٔ دانشکدهٔ علوم زمین. شمارهٔ ۱۱. صفحه ۱۲۵ تا۱۴۰.

۹. موحد، علی (۱۳۸۷)، توزیع فضایی مراکز اقامتی در شهرهای تاریخی: مطالعهٔ موردی شهر اصفهان، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شمارهٔ ۶۵، ۱۰۵-۱۱۶.

۱۰. مؤذن جمشیدی، سیده هما، مقیمی، مریم، اکبری، نعمت الله (۱۳۹۰)، تحلیل دولت بر توسعهٔ انسانی در کشورهای

OIC (رهیافت رگرسیون وزنی جغرافیایی)، مطالعات و پژوهش¬های شهری و منطقه‌ای، سال ۲، ۹۵-۱۱۶.
۱۱. نظریان، اصغر (۱۳۸۳)، جغرافیای شهری ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
۱۲. وارثی، حمیدرضا، تقوایی، مسعود، شاهیوند، احمد (۱۳۹۰)، تحلیلی بر وضعیت زیر ساخت‌های گردشگری در شهر اصفهان، مجلهٔ جغرافیا و برنامه ریزی محیطی، سال ۳۲، ۴۴.

13. Ashworth, Gregory , Tunbridge, J.E (1990), the tourism-historic city, London, Belhaven.
14. Camarero, J.J., Gutierrrez, E. and Fortin, M.J (2000). Spatial pattern of sub-alpine grassland Eco tones in the Spanish central Pyrenees. Forest Ecology and Management, 134: 1-16.
15. Dikmen, Isik, M.T, Birgonul (2007), using analytic network process for performance measurement in construction, College of Architecture, Georgia Institute of Technology, USA, 1-11.
16. Font, X. and T.E. Ahjem (1999), “ Searching for a balance in tourism development strategies” , International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 11, issue 2/3, pp. 73-77.
17. Gavin Eccles, Jorge Costa (1996) "Perspectives on tourism development", International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 8 Iss: 7, pp.44 – 51.
18. Khadaroo, J & Seetanah (2008), the role of transport infrastructure in international tourism development, Tourism Management, 831–840.
19. Law Christophor. M (1996), urban tourism attraction visitor to large cities, Mansell Publisher Limited, London
20. Lee, Jay, Wong, David.w.s (2001). Statistical analysis with arc view GIS, John Wiley and sons, New York,135-137.
21. Mcintosh, Robert.W, Goeldner, Charles Rand Ritchie,R.Brent (1995), Tourism, Principles , practices , Philosophies, United States Of America : John WILEY & SONS , Inc.
22. Saaty, Tomas L (2004), Fundamentals of The Analytic Network Process, Proc. of The International Symposium on The Analytic Hierarchy Process, Kobe, Japan.
23. Saoud,Rabah (2002), introduction to the Islamic city, Foundation for Science Technology and Civilization, 4012.
24. Xavier Font, Tor E. Ahjem (1999) "Searching for a balance in tourism development strategies", International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 11 Iss: 2/3, pp.73 – 77.